

تأثيرات میان رودان

پر ایدئولوژی و دین هخامنشیان

نوشته

آندرئاس یوهانندی

ترجمه

فربیا ناصری

ایران شهر - ۶-

انتشارات آریارمنا

تأثیرات میان‌رودان بر ایدئولوژی و دین هخامنشیان

| نوشته آندریاس یوهاندی | ترجمه فریبا ناصری |

| با همکاری گروه پژوهشی باستان کاوی تیسافرن |

| چاپ و صحافی: مهرگان |

| نوبت چاپ: نخست، ۱۳۹۹ | شمارگان: ۱۰۰ نسخه |

| بها: ۳۰۰۰ تومان |

| تارخا: www.aryaramna.ir |

| نامه‌نگار: info@aryaramna.ir, aryaramna@hotmail.com |

| نشانی: تهران، صندوق پستی: ۵۶۹-۱۴۵۱۵ |

| تلفن: ۰۲۶-۲۱۴۴۸۴۶۰۲۶ همراه: ۰۹۳۹۵۹۶۹۴۶۶ |

| همه حقوق این اثر برای انتشارات آریارمنا محفوظ است. |

| تکثیر، انتشار، چاپ و بازنویسی این اثر یا بخشی از آن به هر شیوه همچون رونوشت، انتشار الکترونیکی، ضبط و ذخیره روی سی دی و چیزهایی از این دست بدون موافقت کتبی و قبلی انتشارات آریارمنا ممنوع است و متخلفان بر پایه قانون «حمایت از حقوق مؤلفان، مصنفان و هنرمندان ایران» تحت پیگرد قرار خواهند گرفت. |

۱۸

Johandi, Andreas

سرشناسه
عنوان و نام پدیدآور

یوهاندی، آندریاس
تأثیرات میان‌رودان بر ایدئولوژی و دین هخامنشیان / نوشته آندریاس یوهاندی؛

ترجمه فریبا ناصری.

مشخصات نشر

مشخصات ظاهری

فروست

شاپک

وضعیت فهرست‌نویسی

یادداشت

Mesopotamian Influences on the old Persian royal ideology and religion: the example of achaemenid royal inscriptions.

موضوع

موضوع

موضوع

موضوع

موضوع

موضوع

موضوع

موضوع

موضوع

موضوع

موضوع

موضوع

موضوع

موضوع

موضوع

موضوع

موضوع

موضوع

موضوع

موضوع

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۵۹۳۱۸۰۵

شماره افزوده

رده‌بندی کنگره

رده‌بندی دیویی

رده‌بندی دیویی

رده‌بندی دیویی

رده‌بندی دیویی

رده‌بندی دیویی

رده‌بندی دیویی

انتشارات آریارنا

انتشارات آریارنا بر آن است تا کتاب‌های ارزندهٔ تألیفی و ترجمه‌ای پژوهشگران ایرانی یا نیرانی را در زمینه‌های گوناگون ایران‌شناسی همچون باستان‌شناسی، تاریخ، فرهنگ و زبان‌های باستانی منتشر کند، کتاب‌هایی که برای شناخت تاریخ و فرهنگ گرانسنگ و ورجاوند ایران بسیار ارزشمند باشند. با توجه به پیوندها و ریشه‌های ژرف و عمیق فرهنگی میان ایران و جهان بشکوه ایرانی که از سده‌ها بلکه هزاره‌های دور و دراز برجا بوده است و در دهه‌های اخیر تلاش دشمنان بر آن بوده تا این پیوندهای ژرف را بگسلند و ریشه‌های عمیق را با تیشه برکنند، ایران فرهنگی که دل و دین به آن سپرده‌ایم از چشم دست‌اندرکاران انتشارات آریارنا دور نمانده و چاپ کتاب‌های پژوهشی و ترجمه‌ای ارزنده دربارهٔ جهان ایرانی یا ایران فرهنگی از اولویت‌های انتشارات آریارنا است؛ باشد که از این راه پیوندهایمان پیوسته‌تر و ریشه‌هایمان ژرف‌تر شود. کتاب‌های انتشارات آریارنا پیشکشی ناچیز است به ایرانیان، ایرانی‌تباران، ایران‌دوستان و همهٔ مردمان جهان ایرانی که ایران و جهان ایرانی را از جان دوست‌تر می‌دارند.

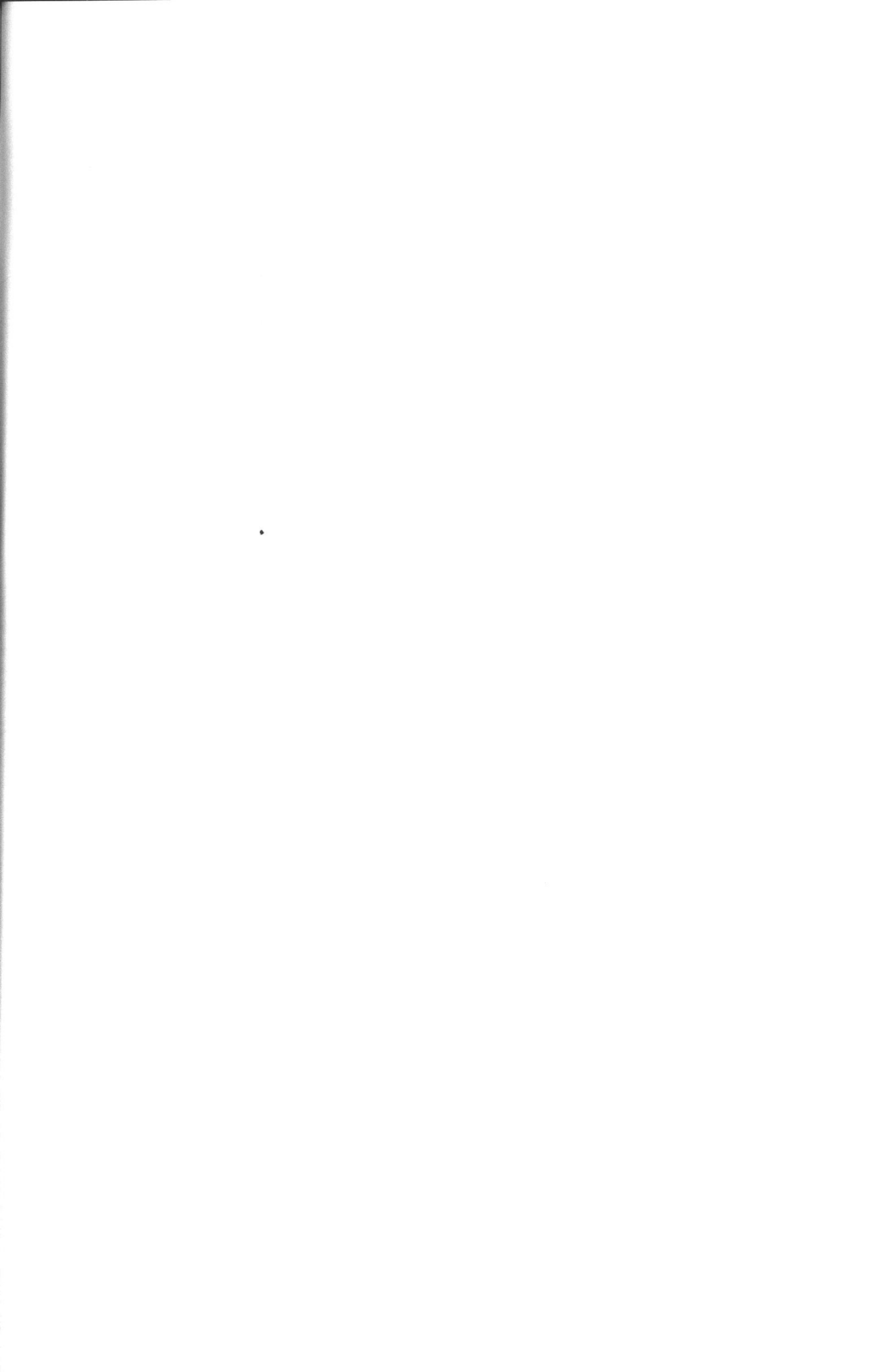
مدیر

دکتر شاهین آریامنش

(گروه پژوهشی باستان‌کاوی تیسافرن)

مشاوران علمی

| دکتر سیدمنصور سیدسجادی (مؤسسهٔ ایزمئو ایتالیا) | استاد اسام‌عیل یغام‌بی
| سازمان میراث فرهنگی کشور | دکتر سیدمهدی موسوی (دانشگاه تربیت
مدرس) | دکتر محمدابراهیم زارعی (دانشگاه بوعلی سینا همدان) | دکتر سجاد
علی بیگی (دانشگاه رازی، کرمانشاه) | دکتر حمیدرضا ولی‌پور (دانشگاه شهید
بهشتی) | دکتر سعید امیرحاجلو (دانشگاه جیرفت) | دکتر سپروس نصراله‌زاده
(پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی) | دکتر رضا مهرآفرین (دانشگاه مازندران)
| دکتر فرزانه گشتاسب (پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی) |

فهرست

۹	نشانه‌های اختصاری
۱۱	مقدمه
۲۰	۱ ویژگی‌های اصلی ایدئولوژی سلطنتی میان‌رودان
۲۰	۱-۱ ایدئولوژی سلطنتی در میان‌رودان در دوره پیشاتاریخی
۲۸۰۰/۲۹۰۰-	۱-۲ ایدئولوژی سلطنتی در میان‌رودان در دوره دودمانی متقدم (حدود ۲۳۳۴-۲۸۰۰)
۲۳	(۲۳۳۴)
۲۸	۱-۳ ایدئولوژی سلطنتی در میان‌رودان در دوره‌های اکدی و گوتی‌ها (حدود ۲۳۳۴-۲۱۱۲)
۳۱	۱-۴ ایدئولوژی سلطنتی در میان‌رودان در دوره‌های اور سوم و ایسن-لارسا
۳۱	۱-۴-۱ دوره اور سوم (حدود ۲۱۱۲-۲۰۰۴)
۳۳	۱-۴-۲ دوره ایسن-لارسا (حدود ۲۰۰۰-۱۸۰۰)
۳۴	۱-۵ ایدئولوژی سلطنتی در میان‌رودان در دوره‌های بابل باستان و آشور باستان
۳۵	۱-۵-۱ دوره بابل باستان (۱۸۹۴-۱۵۹۵)
۳۶	۱-۵-۲ دوره آشور باستان (حدود ۲۰۰۰-۱۶۰۰/۱۵۰۰)
۳۷	۱-۶ ایدئولوژی سلطنتی در میان‌رودان در دوره‌های بابل میانه و آشور میانه
۳۸	۱-۶-۱ دوره بابل میانه (۱۵۹۵-۱۱۵۵)
۴۱	۱-۶-۲ دوره آشور میانه (حدود ۱۴۰۰-۱۰۵۰)
۴۲	۱-۷ ایدئولوژی سلطنتی در میان‌رودان در دوره‌های نوآشوری و بابل متأخر
۴۲	۱-۷-۱ دوره نوآشوری (۹۳۴-۶۱۰)
۴۴	۱-۷-۲ دوره بابل متأخر (حدود ۹۰۰-۵۳۹)
۴۶	۲ ویژگی‌های اصلی دین میان‌رودان
۴۷	۲-۱ دین عهد عتیق میان‌رودان
۵۱	۲-۲ دین میان‌رودان در دوره دودمانی متقدم (حدود ۲۸۰۰/۲۹۰۰-۲۳۳۴)

۸ ♦ تأثیرات میان‌رودان بر ایدئولوژی و دین هخامنشیان

- ۳۴ ۲-۳ دین میان‌رودان در دوره اکدی (حدود ۲۳۳۴-۲۱۵۴)
- ۵۳ ۲-۴ دین میان‌رودان در دوره‌های اور سوم و ایسن-لارسا
- ۵۵ ۲-۴-۱ دوره اور سوم (حدود ۲۱۱۲-۲۰۰۴)
- ۵۸ ۲-۴-۲ دوره ایسن-لارسا (حدود ۲۰۰۰-۱۸۰۰)
- ۵۹ ۲-۵ دین میان‌رودان در دوره‌های آشور باستان و بابل باستان
- ۵۹ ۲-۵-۱ دوره بابل باستان (۱۸۹۴-۱۵۹۵)
- ۶۰ ۲-۵-۲ دوره آشور باستان (حدود ۲۰۰۰-۱۶۰۰/۱۵۰۰)
- ۶۱ ۲-۶ دین میان‌رودان در دوره‌های بابل میانه و آشور میانه
- ۶۱ ۲-۶-۱ دوره بابل میانه (۱۵۹۵-۱۱۵۵)
- ۶۲ ۲-۶-۲ دوره آشور میانه (حدود ۱۴۰۰-۱۰۵۰)
- ۶۳ ۲-۷ دین میان‌رودان در دوره‌های بابل متأخر و نوآشوری
- ۶۳ ۲-۷-۱ دوره بابل متأخر (حدود ۹۰۰-۵۳۹)
- ۶۶ ۲-۷-۲ دوره نوآشوری (۹۳۴-۶۱۰)
- ۶۷ ۳ تأثیرات میان‌رودان بر ایدئولوژی و دین هخامنشیان
- ۶۸ ۳-۱ نشان‌هایی از تأثیرات میان‌رودان بر ایدئولوژی و دین پارس باستان در دوره پشاهخامنشی
- ۷۷ ۳-۲ تأثیرات میان‌رودان بر ایدئولوژی و دین پارس باستان در دوره هخامنشی (۵۵۸-۳۳۰)
- ۷۷ ۳-۲-۱ کتیبه‌های هخامنشی
- ۷۹ ۳-۲-۱-۱ استوانه کوروش
- ۸۵ ۳-۲-۱-۲ کتیبه داریوش در بیستون (DB)
- ۹۲ ۳-۲-۱-۳ کتیبه اردشیر دوم در شوش (A2Sa)
- ۹۶ برآیند
- ۱۰۳ کتاب‌نامه

تأثيرات میان‌رودان بر ایدئولوژی و دین هخامنشیان ۹ ♦

- AAMO Acta Antiqua Mediterranea et Orientalia, Ugarit-Verlag.
- ABC A. K. Grayson, Assyrian and Babylonian Chronicles, 8 Texts from Cuneiform Sources, Volume V, Locust Valley, New York: J.J. Augustin Publisher, 1975.
- AOAT Alter Orient und Altes Testament, Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orients und des Alten Testaments. Kevelaer/Neukirchen-Vluyn, Münster, 1969ff.
- AoF Altorientalische Forschungen, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients, Berlin 1974 ff.
- ARU7 Archaische Texte aus Uruk: vol. 7, R. Englund/H. Nissen, Archaische Verwaltungstexte aus Uruk: Die Heidelberger Sammlung, 2001.
- BIWA R. Borger, Beiträge zum Inschriftenwerk Assurbanipals, Wiesbaden 1996.
- CAH The Cambridge Ancient History. Cambridge, England, 1970 ff.3.
- CH Codex Hammurabi.
- CII I/1 R. Schmitt, The Bisitun Inscriptions of Darius the Great: Old Persian text. Corpus Inscriptionum Iranicarum 1/1, 1, School of Oriental and African Studies, 1991.
- DB Inscription of Darius I at Behistun.
The El-Amarna Letters, ed. by W. Moran, 1992.
- EA
- FAOS 5. II H. Steible, H. Behrens. Die altsumerische Bau- und Weihinschriften, Teil II, Kommentar zu den Inschriften aus Lagaš, Inschriften ausserhalb von Lagaš, FAOS 5/I-II., Freiburger Altorientalische Studien 5, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1982.
- JAOS Journal of the American Oriental Society
- JCS Journal of Cuneiform Studies. New Haven, Baltimore, 1947 ff.

- JNES Journal of Near Eastern Studies. Chicago, 1942ff.
- JSOT Journal for the Study of the Old Testament. Sheffield, 1978/79 ff.
- OBO 160/3 W. Sallaberger, A. Westenholz, Mesopotamien: Akkade-Zeit und Ur III-Zeit, Orbis Biblicus et Orientalis, Freiburg, Göttingen, 1999.
- OBO 160/5 KR. Veenhof, J. Eidem, Mesopotamia: The Old Assyrian Period, Orbis Biblicus et Orientalis, Fribourg, Göttingen, 2008.
- RIMA 1 A. K. Grayson, Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, Volume 1, University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London, 2002.
- RIMA 3 • A. K. Grayson, Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, Volume 3. University of Toronto press, Printed in Canada, Toronto-Buffalo-London, 1996.
- RIME 1 Douglas R. Frayne, Presargonic Period (2700-2350 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, Volume 1, University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London, 2008.
- RA Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale. Paris, 1886 ff.
- RIA Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie. Berlin, 1928ff.
- UF Ugarit-Forschungen. Kevelaer/Neukirchen-Vluyn, Münster, 1969 ff.

مقدمه

ایدئولوژی و دین سلطنتی، موضوعی مهم در مطالعه تاریخ باستان است. فاصله زمانی، امکان ترسیم نتایجی پیوسته و نوشتن نظر مشروح و فراگیر درباره جوامع باستانی را نمی‌دهد. نبود یا ناهماهنگی منابع غالباً به روشنگری نسبی یا یک‌سویه حیات باستان می‌انجامد که این به‌طورکلی بنیانی را برای نظریاتی فرضی درباره جوامع باستانی صورت می‌دهد. برای بازیابی این تاریخ دور در میان این نظریه‌ها به اجماع نیاز است. از آنجاکه تاریخ باستان غالباً تاریخ فرمانروایان و بر مبنای این واقعیت است که بخش اعظم یافته‌ها با «نخبگان» جامعه مرتبط است، تحقیق درباره ایدئولوژی می‌تواند به تلاش در جهت توضیح جهان باستان منتج شود. به عبارت دیگر، دین بخش مهمی از مطالعه هر جامعه است. بسیاری از مورخان دین مشتاق خلق فضایی «دینی» و «غیردینی» در عملکرد افراد هستند (برای نمونه بنگرید به Eliade, 1959)، اما دشوار است که چنین دیدی را به جوامع باستانی تسری داد، چنانکه در موارد بسیاری فضای غیر دینی و دینی چنان درهم‌تنیده است که جداسازی آنها دشوار می‌شود.

در تاریخ میان‌رودان و ایران باستان، جداسازی و تشخیص لایه‌های «دینی» و «غیردینی» هم بسیار دشوار است. جو آسمانی ایزدان، تافته جدابافته‌ای از جو مادی آدمیان نبود. متعاقباً، دین و ایدئولوژی سلطنتی همواره بسیار درهم‌تنیده بوده‌اند. گمان

می‌رفت منشأ فرمانروایی در آسمان‌ها قرار دارد^۱ و از سوی ایزدان مهر گروه ایزدان به فرمانروایان زمینی اعطا می‌شود. در طول دوره‌ای کوتاه و مشخص از تاریخ، خود فرمانروایان میان‌رودان نیز ایزد به‌شمار می‌آمدند که البته در مصر باستان تلقی عامی بود ولی در ایران باستان و طول دوره فرمانروایی هخامنشی مصداقی بر این امر به دست نیامد. منابع مربوط به ایران و میان‌رودان باستان، شامل مهرهای استوانه‌ای، گل‌نوشته‌ها و سایر مواد شامل علم‌اللغه و تمثال‌های بصری بر اشیاء مختلف و غیره غالباً مربوط به ایدئولوژی و دین سلطنتی است، بنابراین در زمینه‌های پژوهشی آشورشناسی و مطالعات ایران باستان، مسائل ایدئولوژی و دین سلطنتی بسیار مشهود هستند. اما درباره این موضوعات مطالعات نظام‌مند و دقیق کم است. بازه گسترده‌ای از احتمالات برای تحقیقات آتی وجود دارد.

هدف پژوهش

هدف این پژوهش با عنوان تأثیرات میان‌رودان بر ایدئولوژی و دین سلطنتی ایران باستان در دوره هخامنشی آن است که تحولات عمومی ایدئولوژی و دین سلطنتی را از نظر ترتیب زمانی، در طی سه هزاره پیش از میلاد از تاریخ میان‌رودان (از اوایل دوره دودمانی ۲۸۰۰/۲۹۰۰ - ۲۳۳۴) تا دوره نوبابلی (۶۲۶-۵۳۸)) پی بجوید و تأثیرات بعدی آنها را بر ایدئولوژی و دین سلطنتی ایران باستان در دوره هخامنشی (۵۵۸-۳۳۰ پم) دنبال کند. نظریات فرضی درباره تحولات پیش‌تاریخی پیشین ایدئولوژی و دین سلطنتی و در باب مراحل نخستین ادبی و یا نخستین تاریخی درباره میان‌رودان و ایران طرح می‌شوند. مهم‌ترین موارد منابع، کتیبه‌های سلطنتی هخامنشی و میان‌رودان است که مقیاسه و تحلیل خواهند شد، بنابراین پژوهش حاضر حد فاصلی است میان آشورشناسی و مطالعات ایرانی و منابع هر دو زمینه پژوهشی را هم به کار می‌برد.

^۱ یکی از آثار ادبی میان‌رودانی باستان «فهرست شاهان سومری» چنین آغاز می‌شود: «هنگامی که

این پژوهش هیچ ادعایی ندارد مبنی بر اینکه در زمینه تأثیرات میان‌رودان بر ایدئولوژی و دین سلطنتی هخامنشی مطالعه‌ای جامع است، چراکه موضوع و انواع منبع‌ها امکان پژوهش‌های متعددی را می‌دهند. در عوض، تلاشی است برای تعیین برخی از نهاده‌شده‌ترین و واضح‌ترین تأثیرات.

در پژوهش حاضر، مفهوم مشابهی از «ایدئولوژی سلطنتی» با اصطلاح فرمانروایی افاده می‌شود. به نظر می‌رسد هر دو اصطلاح به یک شکل، مفهوم نظامی دائماً در حال تغییر از دیدگاه‌ها و عقاید را منتقل می‌کنند. از به‌کاربردن اصطلاح «پادشاهی» که معمول‌ترین شاخص فرمانروایان ایران و میان‌رودان باستان در کارهای پژوهشی است، برای فرمانروایان پیشین میان‌رودان، به‌خاطر معنای ضمنی این واژه، خودداری می‌شود.

روش

در پژوهش پیش‌رو، روش‌های زیر به کار خواهند رفت:

۱. روش قیاسی در مطالعات دینی. مرور کلی قیاسی گروه‌های ایزدان ادیان و ایزدان مربوط به نهادهای فرمانروایی در میان‌رودان و امپراتوری هخامنشی.^۲
۲. روش قیاسی در مطالعات تاریخی. مرور کلی قیاسی ایدئولوژی سلطنتی در بافتی سیاسی در دوره‌های مختلف تاریخ میان‌رودان و دوره هخامنشی. مرور کلی القاب سلطنتی به‌عنوان نشانی مهم در ایدئولوژی سلطنتی، تحول در طی زمان و مقایسه القاب سلطنتی میان‌رودان با القاب^۳ سلطنتی هخامنشی متأخر.

---

^۲ به لحاظ ماهیتی، نوع حکومت امپراتوری با شاهنشاهی تفاوت دارد. حکومت ایران بی‌شک از نوع شاهنشاهی بوده است، اما برای وفاداری به اصل متن همه‌جا در برابر واژه empire از واژه امپراتوری استفاده شد (م).

^۳ دو واژه title (عنوان/لقب) و titular در سراسر متن به‌تناوب به کار رفته‌اند که معنی دومی بیشتر القابی است که فقط به‌صورت افتخاری اعطا شده است، اما مجموعاً بافت متن وجود تفاوت‌هایی تا این حد جزئی را در نظر نداشته، بنابراین برای هر دو واژه از لقب استفاده شده است (م).

۳. روش قیاسی در زبان‌شناسی. مواد اساسی برای زبان‌شناسی قیاسی به‌کاررفته در پژوهش حاضر، کتیبه‌های سلطنتی نوشته‌شده به زبان‌های سومری، اکدی و فارسی باستان هستند. کتیبه‌های هخامنشی با مواد میان‌رودانی پیشین مقایسه و مؤلفه‌های مشترک بین آنها جست‌وجو خواهند شد.

پیشینه پژوهش

نگارنده اطلاعی از مطالعات جامع و قابل‌توجه درباره موضوع تأثیرات میان‌رودان بر ایدئولوژی و دین سلطنتی ایران باستان در دوره هخامنشی ندارد. گو اینکه، برخی مقالات مؤثر در این زمینه چاپ شده‌اند. گراردو نیولی فقید در مقاله سال ۱۹۸۸ (Gnoli 1998) خود، با عنوان «Babylonian influences on Iran» در *Encyclopaedia Iranica* مرور کلی کوتاه و مناسبی درباره این موضوع ارائه می‌دهد که در آن نه‌تنها به تأثیرات بابل بر ایدئولوژی و دین سلطنتی هخامنشی تمرکز می‌کند که بر تأثیرات فرهنگی به‌طورکلی نیز می‌پردازد. آنتونیو پاناینو در مقاله‌اش به سال ۲۰۰۰ «Panaino (Mesopotamian Heritage of Achaemenid Kingship)» (2000) به‌طور خاص‌تر بر تأثیرات میان‌رودان بر پادشاهی و همین‌طور، دین به‌صورت مفاهیم کاملاً مرتبط می‌پردازد. مقاله آندره آ پیراس به سال ۲۰۰۲ (Piras 2002) با عنوان «Preliminary Remarks on Melammu Database. The Continuity of Mesopotamian Culture by Iranological Evidence»^۴ همچنین شامل مواد دوره‌های بعدی یعنی پارتی و ساسانی هم می‌شود و مانند تحقیقات پیشین تأثیرات فرهنگی متفاوت میان‌رودان بر ایران را برمی‌شمرد. بورکهارت کیناست در مقاله‌اش به سال ۱۹۷۹ به نام «Zur Herkunft der

^۴ پروژه ملامو (Melammu project) به بررسی مداوم، تحول و گسترش فرهنگ میان‌رودان از هزاره سوم پیش‌ازمیلاد تا زمان‌های اسلامی می‌پردازد. این کار با برگزاری کنفرانس‌ها و ارائه منابع مربوط به پروژه در وب‌گاه مربوط انجام می‌شود (م).

امپراتوری هخامنشی را پی‌جویی می‌کند. گنو ویدنگرن در مقاله‌اش به سال ۱۹۵۹ با عنوان «Sacral Kingship of Iran» (Widengren 1959) بر تأثیرات هندواروپایی بر نهادهای پادشاهی ایرانی تأکید می‌کند اما در عین حال، به برخی رسوم احتمالی هم اشاره می‌کند (برای مثال پرسکینوس) (Ibid., 246) که ریشه در میان‌رودان داشت.

از این ویژه‌نگاشت درباره تاریخ ایران که موضوعات ایدئولوژی و دین سلطنتی را هم بحث می‌کند، برخی نکات برجسته باید ذکر شوند. تحقیق نظری سال ۱۹۴۸ آلبرت اومستد با عنوان *History of Persian Empire* (Olmstead 1959) که الآن دیگر تقریباً از دور خارج شده، بر رخداد‌های تاریخی در دوره هخامنشی تمرکز دارد. کتاب ریچارد فرای در سال ۱۹۸۴ با عنوان *History of Ancient Iran* (Frye 1984) نیز درباره تاریخ متأخر در زمان فرمانروایی مقدونیان، پارت‌ها و ساسانیان بحث می‌کند. تحقیق محمد داندامایف با عنوان *History of Political Achaemenid Empire* (Dandamaev 1989) که اصل آن به زبان روسی در سال ۱۹۸۵ منتشر شد (=پژوهش ارشد، Дандамаев. Политическая история Ахеменидской державы) با تأکید خاص بر بابل، مروری کلی بر رخداد‌های تاریخی زمان امپراتوری هخامنشی ارائه می‌دهد، چراکه نویسنده در زمینه بابل زمان هخامنشیان صاحب نظر است. مراحل بعد از مقدونیان، یعنی پارتیان و ساسانیان که بر ایران فرمان راندند در کتاب یوزف ویزهوفر با عنوان *Das Antike Persien* (Wiesehöfer 2005) بررسی می‌شوند. آن نخست‌بار در سال ۱۹۹۳ با بخش پایانی درباره بازکشف نوین ایران و خط میخی آراسته شد و به بازار آمد. ویژه‌نگاشت بزرگ درباره تاریخ هخامنشی متعلق به پیر بریان با عنوان *From Cyrus to Alexander. A History of the Persian Empire* (Briant 2002) که شاید جامع‌ترین تحقیق درباره تاریخ هخامنشی بوده باشد، اصلاً در سال ۱۹۹۶ به زبان فرانسه و با نام (Librairie Artheme Fayard, Pris,)

موضوع نوشته شده‌اند، عموم آنها در پی بررسی‌دن برخی مسائل مشخص هستند و این مفاهیم را به صورت یک کلیت لحاظ نمی‌کنند. جای مطالعاتی موجز و مفید، مشروح و جامع خالی است. تنها تحقیق شناخته شده برای نویسنده حاضر که ایدئولوژی و دین را در اتحاد با هم بحث می‌کند، نوشته هنری فرانکفورت با نام « Kingship and the Gods » (Frankfort 1948) به سال ۱۹۴۸ است که به طور قیاسی نهادهای شاهی و ارتباطاتش را با ایزدان، در مصر و میان‌رودان بحث می‌کند. کتاب تورکیلد یاکوبسن با عنوان *The Treasures of Darkness: History of Mesopotamian* (Jacobsen 1976) مرور کلی نظام‌مندی از دین ارائه نمی‌دهد اما اساس مطالعه‌اش را بر اساس واگویه‌هایی از ادبیات میان‌رودان بنا می‌نهد. در خصوص تحقیقات در دین ایرانی، باید آثار مری بویس را هم ذکر کرد. کتاب سه جلدی او با عنوان *A history of Zoroastrianism* (چاپ‌های نخست: vol. 1 1975؛ Boyce 1996)؛ vol. 2 1982 (Boyce 1982)؛ vol. 3 1991 (Boyce, Grenet 1991)) منبعی کلاسیک درباره دین زرتشتی است. منبعی سودمند برای مطالعه اوستا و کتیبه‌های امپراتوری هخامنشی کتاب ویلیام مالاندرا به سال ۱۹۸۳، با عنوان *An introduction to Ancient Iranian religion: Readings from the Avesta and Achaemenid Inscriptions* (Malandra 1983) است.

منابع دست اول

منابع موثق خط میخی‌ای که در این کار استفاده شده است، عموماً کتیبه‌های سلطنتی هم‌زمان^۵ متعلق به میان‌رودان و فرمانروایان پارسی هستند. گروه‌های نوشتاری بسیاری از کتیبه‌های سلطنتی میان‌رودان (هزاره سوم تا یکم پ.م) و پارس (در متن Persia) در

^۵ متن‌های خط میخی معاصر با دوره‌های بحث‌شده در این رساله.

تأثیرات میان‌رودان بر ایدئولوژی و دین هخامنشیان ♦ ۱۷

طی فرمانروایی هخامنشی (۵۵۰-۳۳۰ پم) در دسترس هستند^۶ که برخی از آنها نمونه‌وار در اینجا استفاده خواهند شد.^۷ برخی مواد از منابع کمکی مانند وقایع‌نامه‌ها (ABC)، نامه‌ها (EA)، اسناد دیوانی (ATU7)، قوانین (Roth 1997)، تعهدات خراج (Parpola, Watanabe 1998; Wiseman 1958)، فهرست خدایان (Litke 1998)، اسطوره‌ها (Benito 1969, Dalley 2000, Kämmerer,)، حماسه‌ها (Wilcke 1969, Machinist 1978, Cohen)، (Metzler 2012)، و سروده‌ها (Reisman 1973) استفاده خواهند شد. به‌کارگیری منابع هم‌زمانی و درزمانی^۸ نویسندگان کلاسیک در این پژوهش به‌دلیل تمرکز بحث روی منابع اصلی ایران و میان‌رودان محدود خواهد بود.

قلمرو مکانی

پژوهش حاضر شامل منطقه میان‌رودان (سومر، اکد، آشور، بابل) و فلات ایران (با تأکید بر استان فارس ایران امروز) است. مناطقی دیگر در خاور نزدیک باستان (ایلام، مصر، پادشاهی هیتی، میتانی، اورارتو و غیره) نیز در ارتباط با میان‌رودان و فرمانرواییان و ایالات ایران ذکر خواهند شد.

چارچوب و ترتیب زمانی

چارچوب زمانی پژوهش حاضر زمان میان دوره‌های دودمانی متقدم (حدود ۲۸۰۰/۲۹۰۰-۲۳۳۴ پم) و هخامنشی (۵۵۸-۳۳۰ پم) را در بر می‌گیرد. در آغاز

^۶ این رساله، تحلیلی قیاسی بر متن‌های فارسی باستان، اکدی و سومری دارد.

^۷ برای میان‌رودان RIME 1, RIMA 1, RIMA 3, FAOS 5, II, BIWA, Piepkorn
Kent 1950, Schmitt 1991, Cooper 1986, Schaudig 2001
و برای پارس Schmitt 2007, Brosius 2000, Kuhrt 2010

^۸ متن‌های دوره‌های متأخر درباره پژوهش حاضر منظور، متن‌های پس از هخامنشی هستند.

بخش‌ها چکیده‌ای خلاصه به نظریه‌های فرضی در موضوع مسائل ایدئولوژی و دین سلطنتی پیشاتاریخی در طول دوره فرهنگ به اصطلاح اوروک در میان‌رودان و دوره پشاهخامنشی در ایران، افزوده خواهد شد. گاهشماری میانه تاریخ میان‌رودان در تاریخ‌گذاری به کار خواهد رفت.

ساختار

متن پژوهش حاضر به سه بخش اصلی تقسیم می‌شود:

فصل ۱: «ویژگی‌های اصلی ایدئولوژی سلطنتی میان‌رودان» تحولات عمومی ایدئولوژی سلطنتی میان‌رودان را از ادوار پیش‌تاریخی (فرهنگ اوروک) تا دوره نوبابی (حدود ۶۲۶-۵۳۹ پم) پی می‌جوید. متن براساس دوره‌های سنتی در تاریخ میان‌رودان به دو بخش فرعی تقسیم می‌شود. در هر بخش فرعی مروری مختصر بر نهاد فرمانروایی در دوره مربوط ارائه خواهد شد. نقش تقدیسی و عملی فرمانروا با استفاده از منابع اولیه و نظریه‌های پژوهشگرانه و همین‌طور برخی مواد پیکره‌شناسی و باستان‌شناسی نمونه‌وار بحث خواهند شد. اطلاعات تاریخی لازم با تأکید بر تاریخ سیاسی افزوده خواهند شد. تحول ایدئولوژی سلطنتی براساس استفاده از القاب سلطنتی در طی دوره‌های مختلف به‌طور خلاصه بررسی خواهند شد. نقشی که گروه‌های مختلف بومی در تاریخ میان‌رودان و تأثیرات احتمالی‌شان بر جامعه میان‌رودان و ایدئولوژی و دین سلطنتی داشت، ارائه خواهد شد.

فصل ۲: «ویژگی‌های اصلی دین میان‌رودان» تحولات دین میان‌رودان را با ساختاری مشابه فصل نخست پی می‌جوید: این متن شامل دو فصل فرعی است که دوره‌های سنتی تاریخ میان‌رودان را در برمی‌گیرد. هر فصل فرعی مرور کلی مختصری بر ایزدان ممتاز دوره مربوط دارد و بر این خصایص مذهبی تمرکز می‌کند که با ایدئولوژی سلطنتی ارتباط دارد. رابطه میان ایزدان و فرمانروایان توضیح داده خواهد شد. مسائل خدایان تلفیقی، الهی شدن (یا خداانگاری) فرمانروایان، ایزدان

تأثیرات میان‌رودان بر ایدئولوژی و دین هخامنشیان ♦ ۱۹

مهمتر در گروه ایزدان و تأثیرات احتمالی الهیات و گروه‌های بومی مختلف بر دین میان‌رودان نیز بحث خواهد شد. منابع باستان‌شناسی و مکتوب مرتبط و نظریه‌های جدید ارائه خواهند شد.

فصل ۳: «تأثیرات میان‌رودان بر ایدئولوژی و دین هخامنشیان» از دیدگاه ساختاری با دو فصل اولی تفاوت دارد. در اینجا نمونه‌هایی از منابع مکتوب دست اول، کتیبه‌های سلطنتی از میان‌رودان و ایران باستان، نقل، تحلیل و مقایسه می‌شوند. این فصل به دو فصل فرعی تقسیم می‌شود، اولین فصل فرعی تأثیرات احتمالی میان‌رودان بر ایدئولوژی و دین سلطنتی پارسی در دوره پیشاهخامنشی را پی می‌گیرد و پیشینه فرضی مردمان ایرانی و تأثیرات ناگزیر آنها بر فلات ایران را بحث می‌کند. بخش دوم به نمونه منابعی از میان مجموعه کتیبه‌های سلطنتی هخامنشی می‌پردازد. نمونه‌های سلف میان‌رودانی احتمالی متن‌های هخامنشی نقل می‌شوند و تشابه‌ها استخراج خواهد شد. این قیاس با مرکزیت ایدئولوژی سلطنتی فرمانروایان است که بیش از همه درباره القاب سلطنتی و رابطه میان فرمانروایان و ایزدان برجسته ظاهر می‌شود.

پرسش اصلی‌ای که پژوهش حاضر مطرح می‌کند می‌تواند به این صورت تعبیر شود: آیا می‌توان رد مؤلفه‌های مؤثق دین و ایدئولوژی سلطنتی میان‌رودان را در کتیبه‌های سلطنتی هخامنشی جست؟ برای پاسخ به این پرسش نمی‌توان درست از وسط داستان شروع کرد، چراکه دین و ایدئولوژی سلطنتی، به‌ویژه از بعد تاریخ باستانی که غالباً هم فقط تا حدی آشکار است، مقوله‌هایی بس پیچیده و چندبعدی هستند. برای دادن پاسخی مناسب، باید ابتدا مواد لازم برای تحلیل قیاسی گردآوری و تشریح شود. به همین شیوه، فصل‌های نخست بر تشریح ویژگی‌های مؤثق میان‌رودانی ایدئولوژی و دین سلطنتی تمرکز خواهد کرد. نتایج در فصل سوم استفاده خواهد شد که ابتدا ویژگی‌های پیشاتاریخی ایدئولوژی و دین سلطنتی ایران را بحث می‌کند و سپس می‌کوشد با تحقیقی قیاسی پاسخی برای پرسش مطرح شده بیابد.